

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
2. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / відп. ред. В. Г. Сарбей. НАН України. Інститут історії України, 1999. 282 с.
3. Довжук І. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: зб. наук. пр. 2015. № 24. С. 24–36.
4. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2012. 299 с.
5. Донік О. М. 3 історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України, 2014. 60 с.
6. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України, 2019. 608 с.
7. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
8. Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації. НАН України. Інститут історії України / ред. В. Смолій. Київ: ВД «Академперіодика», 2022. 706 с.
9. Перетокін А. Г. Місце буржуазії у соціальному портреті Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2015. № 1–2. С. 89–98.
10. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Май-дан, 2016. 316 с.
11. Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пару. Київ: Кліо, 2018. 240 с.
12. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / відп. ред.: В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2015. 813 с.
13. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

УДК 94: 016:504.5(477)

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

І. О. Бойко

Анотація. У статті розглядається відображення Чорнобильської катастрофи в мистецтві, зокрема в літературі та кінематографі, а також сучасні підходи до вшанування пам'яті про трагедію. Окреслено проблему відсутності єдиного наративу та наголошено на необхідності глибшого осмислення цієї події в культурному контексті.

Ключові слова: Чорнобиль, історична пам'ять, мистецтво, ядерна катастрофа.

26 квітня 1986 р. сталася найбільша техногенна катастрофа в історії людства – аварія на Чорнобильській АЕС. Вона отримала найвищий, 7-й рівень небезпеки за Міжнародною шкалою ядерних подій, перевершивши наслідки катастрофи на Фукусімі. Ця трагедія продемонструвала, яку загрозу може становити «мирний атом» у разі відсутності належного контролю та відповідального підходу.

Вона чудово висвітлила проблеми радянської ядерної енергетики, бажання здобути шалені результати за короткий термін і малі витрати, нехтування безпекою і життям своїх громадян і робітників, байдужістю і легковажністю тоталітарної системи, чим пришвидшила її розпад. Багато громадян своєї держави розчарувалось у палкій комуністичній ідеї, що бажала задля свого збереження приховати подію таких масштабів, вводячи населення в оману, проводячи деякі заходи з його збереження, проте зі значним запізненням. Натомість питання успішної боротьби за інформаційну монополію із Заходом, підтримка образу наддержави, перевірка ймовірних іноземних диверсій стали головним пріоритетом.

Чорнобиль залишається актуальною темою і сьогодні, оскільки це проблема глобального масштабу. Вона змушує переосмислити підхід до експлуатації АЕС, підкреслює злочини радянської влади щодо українського народу та зупинила плани масового будівництва нових АЕС в Україні, що могло призвести до ще більших трагедій.

Особливо важливо пам'ятати роль ліквідаторів – пожежників, військових, науковців і лікарів, які ціною власного життя зупинили розвиток катастрофи та врятували тисячі людей. Наслідки аварії – демографічні, соціальні й економічні – нагадують нам про необхідність запобігти подібним трагедіям у майбутньому [5].

На початку 1990-х рр. почалось активне дослідження і вивчення Чорнобильської катастрофи. Зокрема, соціально-економічні наслідки досліджувала українська історикиня Н. Барановська. Вона є авторкою низки наукових робіт з історії Чорнобильської катастрофи. Серед них «Соціальні та економічні наслідки Чорнобильської катастрофи» (2001), «Чорнобильська катастрофа: під іншим кутом зору» (2004), «Чорнобильська катастрофа в публікаціях» (2004), «Чорнобильська трагедія. Нариси з історії» (2011) та інші. Н. Барановська аргументовано доводила, що радянська влада намагалася перекласти всю відповідальність за аварію на персонал ЧАЕС, який начебто допустив помилки під час експлуатації станції.

Сучасний неупереджений погляд на причини аварії виклали у своїх роботах українські дослідники І. Ніколіна та Р. Марек. Причини аварії на Чорнобильській АЕС досліджував В. Стручок. Дослідник комплексно підійшов до висвітлення причин катастрофи. Зокрема, вказував на недоліки у конструкції реактора РБМК, нехтування безпекою, тиск з боку влади.

Детально історія від будівництва станції до моменту встановлення «Укриття», питання ліквідації аварії, міжнародної реакції, радянської цензури висвітлені у роботі С. Плохія «Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи» (2019).

Хоча проблема аварії Чорнобильської АЕС досліджувалася в українській історіографії, вона потребує подальшого вивчення та переосмислення за допомогою нових науко-методологічних підходів зі врахуванням нових джерел, що стали доступними для науковців.

Збереження пам'яті про Чорнобильську трагедію є важливим складником державної політики України. Щорічно 26 квітня в Україні та світі відзначається Міжнародний день пам'яті про Чорнобильську катастрофу, встановлений Генеральною Асамблеєю ООН у 2016 р.

До того ж в Україні 14 грудня, у день завершення будівництва саркофага над зруйнованим реактором, проводиться День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Ця дата є особливо важливою для визнання героїзму та самовідданості ліквідаторів, які першими взяли на себе удар радіаційної катастрофи.

Докладають зусилля до вшанування і поширення пам'яті про трагедію й окремі інституції. Національний музей «Чорнобиль», відкритий у 1992 р. в Києві, розташований у колишньому приміщенні пожежного депо. Експозиція музею налічує приблизно 7 тис. експонатів, зокрема розсекречені документи, карти, фотографії, особисті речі ліквідаторів, макети, трифазову діораму Чорнобильської АЕС до, під час і після аварії. Музей проводить виставки, уроки пам'яті, конференції, тематичні заходи та підтримує зв'язки з міжнародними організаціями [3].

Однією з акцій пам'яті про події Чорнобиля стало відзначення 50-річчя міста Прип'яті. Мистецька акція була організована проєктом Artefact за участю музикантів для колишніх жителів міста. На стіні готелю «Полісся» відбувався показ хроніки доаварійної Прип'яті [8].

Також важливим аспектом є питання туризму. У 2009 р. Чорнобильська АЕС увійшла до рейтингу найбільших екстремальних туристичних місць за версіями Forbes і CNN Travel. Особливий інтерес викликав вихід серіалу НВО «Чорнобиль», після чого у 2019 р. зону відвідали понад 130 тис. туристів. До пандемії COVID-19 та повномасштабної російсько-української війни Чорнобиль був одним із ключових туристичних магнітів України. Директор компанії «Чорнобиль Тур» Ярослав Ємельяненко зазначає: «Чорнобиль – це не тільки місце трагедії, але й величезної перемоги ліквідаторів, і про це необхідно розповідати» [9].

Після Чорнобильської аварії планувалося повне знищення деяких об'єктів, що загрожувало б розвитку туризму та збереженню історичної пам'яті. Завдяки компанії «Чорнобиль Тур» вдалося зберегти антену «Дуга», що пізніше була внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [6].

Події 1986 р. знайшли відображення в мистецтві. Зокрема, Ліна Костенко написала у перші місяці після катастрофи цілу збірку віршів, серед яких «Цей дощ – як душ», «Страшний калейдоскоп», «На березі Прип'яті спить диявол». Іван Драч написав поему «Чорнобильська мадонна» (1988).

Була створена низка фільмів. З документальних варто виділити американський фільм «Серце Чорнобиля» (2003) режисерки Маріани Делео, що свого часу отримав нагороду Оскар; українські фільми «Чорнобиль. 3828» (2011) режисера Сергія Заболотного; документальну драму «Розщеплені на атоми» (2016) режисерки Світлани Усенко, де висвітлюються події квітня 1986 р. очима очевидців.

З художнього кінематографу найбільшого розголосу набув американський мінісеріал «Чорнобиль» (2019) від НВО. Він не лише привернув міжнародну увагу до цієї трагедії, а й значно посилив інтерес до Чорнобильської зони як місця пам'яті, що сприяло значному збільшенню туризму у зону відчуження [2].

Проте поява американської версії подій викликала спротив російської. У 2021 р. вийшов фільм «Чорнобиль 1986», який, на відміну від попередніх, зосереджувався на ідеологічному виправданні подій, провині Заходу та героїзмі ліквідаторів-пожежників.

Окрім фільмів та літератури, впливу зазнала і музика. Насамперед варто згадати київський гурт Delia, що разом із солісткою – уродженкою Прип'яті – випустили пісню «Мертве місто» та її англійську версію. У 2016 р. гурт Опука випустив цілий мініальбом, присвячений Зоні відчуження. У кліпі на одну з пісень альбому «1986» увійшли розмови диспетчерів у перші хвилини аварії.

У 2020 р. також було презентовано оперний проєкт «Чорнобильдорф», що є сумішшю живої опери та віртуальної реальності. У процесі створення було здійснено кілька відеоархеологічних експедицій, що охопили унікальні постіндустріальні території, зокрема Чорнобильську зону. Під час цих експедицій були зібрані цінні артефакти, які лягли в основу Чорнобильдорфського антропологічного музею, а також створені відеоновели, що стали частиною оперної постановки [4].

У Німеччині в 2020 р. було проведено фотовиставку, присвячену героїзму ліквідаторів на ЧАЕС. Проведена фотографом Андреасом Мюе, вона проходила у лютеранській церкві Святого Матфея у центрі Берліна [1].

Своє місце Чорнобиль зайняв і у відеоіграх: найвідомішими є українська серія відеоігор STALKER, де були детально відтворені локації Прип'яті; американська відеогра Call of Duty 4: Modern Warfare, яка сприяла популяризації теми Чорнобиля у світовій культурі.

У 2021 р. Чорнобильська зона отримала власний офіційний логотип. Його було представлено 19 лютого креативною агенцією Vanda за підтримки Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Державного агентства розвитку туризму та Державного агентства з управління Зоною відчуження. Натхненням для логотипу стала форма поверхні реактора ЧАЕС [10].

Водночас питання історичної пам'яті про Чорнобиль, залишається доволі нечітким і на сьогодні. В Україні досі відсутній єдиний наратив щодо цієї трагедії. Пам'ять про Чорнобиль обмежується традиційними актами вшанування – покладанням квітів і запалюванням свічок, що не відповідає реальним потребам суспільства. Державна політика пам'яті щодо Чорнобиля залишається на поверхневому рівні, а саме рівні трауру, що формує в суспільстві переконання, ніби трагедію не можна обговорювати.

Особливу увагу треба звернути на культурні наративи, які продовжують формувати сприйняття Чорнобиля у суспільстві. У кінематографі та інших медіа часто зустрічається зображення Чорнобиля як місця Апокаліпсису, де люди або перетворюються на монстрів, або стають святими. Такі наративи створюють спотворене уявлення про реальність цієї катастрофи, нав'язуючи ідеї про містифікацію і загадковість Зони відчуження, що є одним із найбільш поширених стереотипів серед іноземців. Наприклад, чимало людей, приїжджаючи до Чорнобиля, цікавляться, чи є там монстри – це лише один із прикладів того, як формуються міфи навколо катастрофи.

Кураторка платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» Оксана Довгополова зауважує: «В нас немає системної політики пам'яті про Чорнобиль. Всі розуміють, що це питання важливе, всі бачать, що держава раз на рік щось там робить. Але через відсутність стратегії з'являються ті, хто хоче “накреативити” без серйозного дослідження» [7].

Водночас директор компанії «Чорнобиль Тур» Ярослав Ємельяненко переконаний, що зону відчуження потрібно відвідати кожному. Він підкреслює, що в підручниках для 11 класу

аварії на ЧАЕС присвячено лише один абзац – і це неприпустимо. Він вважає, що Чорнобиль варто показувати політикам, щоб вони усвідомлювали наслідки неправильно ухвалених власних рішень; екологам – для дослідження процесів відновлення природи; а також соціологам – для роботи з проблемами переселенців. Чорнобиль – це не просто туристичний об'єкт чи «місто-привид», а багатогранний досвід, який дає важливі уроки та змогу зробити багато висновків [9].

Пам'ять про Чорнобиль потребує комплексного підходу, який би охоплював не лише матеріальні втрати, а й культурну травму, що залишилася. Місцеві традиції, обряди і навіть зв'язки між людьми були порушені. Це можна порівняти з проблемами, з якими стикаються нинішні переселенці, які також переживають травму втрати своєї рідної землі і культури [7].

Якщо нічого не робити, пам'ять про Чорнобильську аварію та її наслідки з часом поступово зникне. За даними досліджень Artefact, сучасне молоде покоління вже майже не знає про цю трагедію. За ці роки зона відчуження значно змінилася, і тема Чорнобиля потребує нового осмислення. Мистецтво є саме тим інструментом, який допомагає не лише переосмислити трагедію, а й привернути до неї увагу та змусити суспільство почути [8].

Отже, Чорнобиль має стати частиною комплексної стратегії пам'яті, яка не обмежується лише музейними ініціативами чи фестивалями. Це повинна бути система, яка охоплює наукові дослідження, культурні заходи, освіту і, найголовніше, забезпечує підтримку для тих, хто безпосередньо постраждав від катастрофи. Створення цього наративу потребує часу і зусиль, але лише так можна гарантувати, що уроки Чорнобиля не будуть забуті.

Abstract. The article examines the reflection of the Chornobyl disaster in art, in particular in literature and cinema, as well as contemporary approaches to commemorating the tragedy. The problem of the lack of a unified narrative is outlined and the need for a deeper understanding of this event in the cultural context is emphasised.

Keywords: Chornobyl, historical memory, art, nuclear disaster.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисова М. Ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС: хто ці герої? DW. 04.11.2020. URL: <https://www.dw.com/uk/likvidatory-avarii-na-chornobylskii-aes-vystavka-v-berlinskii-tserkvi/a-55487645>
2. Інформаційні матеріали до річниці аварії на Чорнобильській АЕС. Український інститут національної пам'яті. 14.04.2020. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-richnyci-avariyi-na-chornobylskiy-ae>
3. Національний музей «Чорнобиль». URL: <https://chornobyl-museum.kyiv.ua>
4. Оперний проєкт «Чорнобильдорф» презентують у Мистецькому Арсеналі наприкінці жовтня. Укрінформ. 19.09.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3102869-opernij-proekt-cornobildorf-prezentuut-u-misteckomu-arsenali-naprikinci-zovtna.html>
5. Плохій С. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи. Харків: *Фоліо*. 2020. 396 с.
6. Поперечна Д. Чорнобильська «Дуга» увійде до переліку нерухомих пам'яток України. *Українська правда*. 21.04.2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/04/21/244649/>
7. Семенік О. Чому треба пропрацювати пам'ять Чорнобиля і як саме: інтерв'ю з кураторками Оксаною Довгополовою та Катериною Семенюк. *Українська правда*. 25.04.2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2021/04/25/244668/>
8. Чечуліна Р. Мистецтво заради переосмислення: як Прип'ять відсвяткувала своє 50-річчя. *Укрінформ*. 12.02.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2874749-mistectvo-zaradi-pereosmislenna-ak-pripat-vidsvatkuvala-svoe-50ricca.html>
9. Чорнобильська зона: туризм та ядерний тероризм. 26.04.2023. URL: <https://expedicia.org/chornobilska-zona-turizm-ta-yaderniy/>
10. Чорнобильська зона відчуження отримала офіційні бренд і логотип. Укрінформ. 19.02.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3193860-cornobilska-zona-vidcuzenna-otrimala-oficijni-brend-i-logotip.html>